

IMRE MIHÁLY

Utószó

Recepció- és kutatástörténeti specimen*

„Ubi non est Christi ueritas, ibi nec
martyrij ueritas est.”
(Apollinaris)

„Gott gelobt und in ewikeyt gebenedeyet, das wyr erlebt haben rechte heyligen und
wahrhaftige merterer zu sehen vnd zu hören, die wyr bißher so viel falscher heyligen
erhebt und angebetet haben.”
(Luther, 1523.)

I.

A hazai kutatásban a mai napig külön indoklásra és magyarázkodásra szorul a „protestáns mártirológia” kifejezés, még szakmai körökben is olykor „többletérvelésre” van szükség ennek elmagyarázására és elfogadtatására. Pedig a kora újkorban a konfesszionális határok átlépésének, újraértelmezésének vizsgálata – külföldi mintákat követve – a hazai kutatás gyakorlatában is megszokottá kezd válni.¹ Elég, ha csak a hagyományos hagiográfia meglepően erőteljes protestáns recepciójának (átértelmezésének – *Umdeutung*) tényére utalunk, amelynek olyan látványos témaköre válik egyre inkább láthatóvá, amint az Árpád-házi Szent Erzsébet esetében meghatározóan tapasztalható német földön, majd ennek hazai közvetítése is zajlik Szenci Molnár Albert műveiben. A németországi protestantizmus- és Erzsébet-kutatás ezt már hosszú ideje érzékeli és számol vele.² A nyugat-európai újkori tudományos szemlélet – lassan kimozdulva a

* Jelen írás a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K73139 és K101840 sz., valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 sz. pályázatának keretében készült.

¹ Vö. *Grenzgänger zwischen Kulturen*, hrsg. von Monika FLUDERNIK und Hans-Joachim GEHRKE, Würzburg, Ergon, 1999 (Identitäten und Alteritäten, 1). Újabban pedig a 16–17. századi felekezeti váltások iránt nőtt meg a *konverziókutatás* érdeklődése, ami ugyancsak összetett kultúratudományi értelmezésre törekszik, különösen a német tudományosságban születtek látványos eredmények (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, GWZO, Leipzig), hazai példáit eddig csak Veresmári Mihály és Otrókoci Fóris Ferenc működésében kezdték vizsgálni hasonló módszerekkel. (A szerző nevének írásmódja változó, a Fóris hosszú, de rövid alakkal is – Foris – előfordul műveiben, maga is használta mindkét alakban.) Nyilvánvaló, hogy szoros illeszkedés tapasztalható a mártirológia és a konverziókutatás között, bár itt további nagyarányú forrásfőltárásra és elméleti vizsgálatra van szükség.

² Thomas FUCHS, *Traditionsstiftung und Erinnerungspolitik Geschichtsschreibung in Hessen in der Frühen Neuzeit*, Kassel, Verein für hessische Geschichte und Landeskunde, 2002 (Hessische Forschungen zur geschichtlichen Landes- und Volkskunde, 40), különösen 48–75 (*Das Zentrum der historiographischen*

felekezeti érdekeltség kizárólagos tradíciójából – már a 19. század közepétől folyamatosan regisztrálta a *protestáns mártirológia* konfesszionális, egyház- és irodalomtörténeti súlyát, jelentőségét, műfajait; forrásait részben azonosították, társadalomszociológiai, pszichológiai jellemzőit leírták, korszakait, kiemelkedő szerzőit jellemezték, katolikus hagyománytól eltérő tulajdonságait értelmezték.

A 19. század közepétől kezdve szinte folyamatosnak mondható a francia kutatás Jean Crespin-re (Johannes Crispinus) irányuló figyelme; kritikai kiadás (Daniel Benoît, 1885, 1887, 1889), facsimile készül, fordítás- és kiadástörténet vizsgálja más nyelveken való megjelenését, elterjedését Európa-szerte, monográfiája (Jean-François Gilmont) a legszélesebb kontextusba illeszti szerzőjét és művét számos munkájában. Nem kevésbé impozáns az angol John Foxe újkori kutatástörténete, már 1841-ben nyolc kötetben adják ki az alapvető forrásgyűjteményt (*The Acts and Monuments of John Foxe*), újabb forráskiadások, tanulmányok, monográfiák sokasága követi egymást szinte folyamatosan napjainkig. Új és új szempontok jelennek meg: jelentősége a puritanizmus szempontjából, szerepe a választott nép tudatának alakításában (William Haller). Természetesen a német reformációtörténet is elképzelhetetlen a mártirológia szempontja nélkül, hiszen az első protestáns mártírok ugyan németalföldiek, azonban mártirológiai értelmezésüket maga Luther szervezte, irányította. Theodor Fliedner már a 19. század közepén forráskiadványokban gyűjtötte össze az ide tartozó műveket,³ Michaelis Otto 1917-ben négy évszázad protestáns mártirológiájára tekint vissza a reformáció évfordulóján írott monográfiájában,⁴ amelynek 1932-ig hat kiadása volt!⁵ Gerhard Dedeke 1922-es, Halléban megvédett doktori értekezése már részlete-

1. ábra: Joannes Crispinus, *Actiones et Monumenta Martyrum*, Genevae, Crispinus, 1560. Tiszánineni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak

memoria: *Die heilige Elisabeth* című fejezet) és 159–179 (*Expansionistische Politik und Geschichtsschreibung unter Landgraf Moritz. Die »Hessische Chronica« Wilhelm Dilichs* című fejezet).

³ *Buch der Märtyrer und anderer Glaubenszeugen der evangelischen Kirche, von den Aposteln bis auf unsere Zeit*, I–IV, hrsg. von Theodor FLIEDNER, Düsseldorf -Kaiserswerth, Diakonissen-Anstalt, 1851–1860.

⁴ Michaelis OTTO, *Protestantisches Märtyrerbuch. Bilder und Urkunden der evangelischen Märtyrergeschichte aus vier Jahrhunderten*, Stuttgart, Steinkopf, 1917.

⁵ Megjegyzendő és furcsa, hogy Fliedner német nyelvű művei már saját korában bekerültek a nagyobb hazai protestáns tudományos gyűjteményekbe (Debrecen, Sárospatak, Pápa), hatásuk, szemléletük mégsem mutatható ki. (Sárospatakon nyolc műve lelhető fel ebből a témakörből a mai napig, amelyek mind megjelenésük időszakában kerültek a bibliotéka állományába.) Magyar tárgyú művéről sem vett tudomást a hazai kutatás, pedig az *Die evangelischen Märtyrer Ungarns und Siebenbürgens, von der Reformation bis auf unsere Zeit* címmel 1858-ban Kaiserwerthben megjelent. Alcíme szerint az voltaképpen főművéből készült különnyomat, azaz annak részlete: *Abdruck aus dem III. Band des Buchs der Märtyrer*. A 96 lapnyi könyvecske legerjedelmesebb része – több mint kétharmada – a gyászévtized eseményeivel foglalko-

2. ábra: Johannes Foxius, *Rerum in Ecclesia gestarum, quae postremis & periculosissimis temporibus euenerunt...*, Basileae, Per Nicolaum Brylingerum et Ioannem Oporinum, 1559. Tiszánineni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak

sen vizsgálta és értelmezte a legfontosabb mártírkönyveket, azok konfesszionális, műfaji jellemzőit, szellemi kölcsönhatásaikat.⁶ Hollandiában már 1890-ben kiadják a protestáns mártírológiai művek bibliográfiai áttekintését (*Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, Den Haag).⁷

Az is kirajzolódik, hogy azokban az országokban figyelhető meg ez a széles kutatási folyamat, ahol a 16–17. században erőteljes (a legdurvább erőszakot is érvényesítő), sokszor megújuló protestánsüldözés, időben hosszasan elhúzódó társadalmi összecsapás (mint például a harmincéves háború) zajlott, amelynek már ebben a korszakban kiterjedt irodalma

zik, a 16. századról rövidke áttekintést olvashatunk. Benne Dévai Bíró Mátyás kap nagyobb szerepet, kiemelésének talán az is oka, hogy Rabus mártírkönyvében hosszú fejezet tárgyalja Dévait és adja közre egyik művét. A *Von den h. Gottes Bekennern* című fejezet tartalmazza a vonatkozó részletet: *Artickel, umb welcher willen vilgemeldter Matthias Deuay vom Bischoff Faber ertslich Examiniert unnd befragt, demnach aber als ein Ketzer ist verdampft worden. Mit anghenckter kurtzer solcher gefragten Artickel verantwortung.* Fliedner az evangélikus forrásokat jobban ismeri, Séllyei Istvánról is úgy tudja az őt ábrázoló kép aláírásában, hogy „Stephan Selei, luth. Superintendent zu Papa in Ungarn”. Még magyar nyelvű szemelvények is jelentek meg Fliedner fő művéből, a Fliedner által kiadott *Buch der Märtyrer* egyik szakasza nyomán: FARKAS József, *Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak életéből*, Bp., Hornyánszky, 1884. Ez a már bemutatott német kiadvány magyar átdolgozása, kibővítése, Farkas József munkája. Fliedner szemlélete azt mutatja, hogy a német kutatás alapvetően a *persecutio decennalis* eseményeit sorolja a mártírológia körébe, amint a hazai protestáns történetírás is így vélekedik, és nem nagyon törekszik azt kötni, illeszteni a 16. századi előzményekhez. Ezek – más körülmények mellett – nyilván szerepet játszanak abban, hogy a magyar protestantizmus „mártírológiai tudata” aszimmetrikusan alakul, a 17. századi üldöztetés korszaka kiemelkedően nagy figyelmet és tudományos érdeklődést kap évtizedeken keresztül. Ebben valószínűleg hatottak a hazai protestantizmus ekkoriban (vagyis a 19. század második felében vívott) egyházpolitikai küzdelmei, amelyek a közösségi identitás erősítésében – például alkotmányjogi harcokban – a történelmi identitás föltárásának, fölmutatásának nagy legitimációs rendszerét látták hatékonynak. Az itt föllelhető kiterjedt forrásanyag a 19. század közepétől elsősorban az egyháztörténet érdeklődését váltja ki; utóbb többek – a 20. században – „önkritikusan” még sokallták is a gályarab irodalom „túlzó mértékű” kutatását, és a belőle származtatott vértanú-tudat „túltengését” a valódi felekezeti önismertet akadályának tekintették.

⁶ Gerhard DEDEKE, *Die protestantischen Märtyrerbücher von Ludwig Rabus, Jean Crespin und Adriaen van Haemstede und ihr gegenseitiges Verhältnis*, diss. theol. Halle-Wittenberg, Halle, 1922.

⁷ Nem tekintjük itt feladatunknak, hogy a közelmúlt vagy a jelen nemzetközi kutatási eredményeit tételek, vagy akár szemlélve is számba vegyük. Erről bőséges információkat olvashatunk – pontos bibliográfiai megjelöléssel – kötetünk több tanulmányában, így most csak néhány alapvető tendencia érzékeltetésre törekszünk. Legfeljebb saját gondolatmenetünk bizonyítására és illusztrálására hivatkozunk ennek a hatalmas szakirodalomnak kapcsolódó szerzőire, műveire.

jött létre.⁸ Így a német, holland, francia, angol kutatás régóta számol a protestáns mártirológiával, mindig alkalmazkodva a korszak tudományelméleti sajátosságaihoz. Ennek megfelelően másra és másra esett a kutatás figyelme, a klasszikus egyháztörténet módszereinek felhasználása mellett a források csoportját fokozatosan tágították más médiumok irányába. Így lett ennek része a himnológia a mártírénekekkel, a reformáció röpiratirodalma (*Flugschriften*), mártírkönyvek, prédikációk. Polemikus jellegük, átértelmező szándékuk, egyháztörténeti szerepük, idő- és történetiszemléletet radikálisan alakító jellemzőjük vált világossá.

Az utóbbi négy évtizedben egyre erőteljesebben érvényesül a kultúratudományi szemlélet tág értelmezési spektruma a német, angol és francia kutatásban egyaránt. Ebben a tudományos környezetben természetesen alaposan ismerik a protestáns mártirológia 16–17. századi műveit, ugyanakkor tudnak mindezek polemikus szándékáról és jellemzőiről. Ebben a polemikus közegben számolnak a kora újkori katolikus kortársak heves elutasításával, amelyben azok kinyilvánítják a protestáns mártirológiai törekvések elfogadhatatlanságát, és cáfolatukra törekednek. Hatalmas küzdelem zajlik, amelyben a szemben álló felek teljesen tisztában vannak a küzdelem tétjével, amely a történelem- és múltértelmezés, vagy annak birtoklása, radikális átértelmezésére irányul. A reformáció számára különösen fontos legitimációs-identifikációs feladat (*Erinnerungspolitik*) volt önmaga hagyományainak definiálása. Ezt három horizonton kellett megformálni és működtetni: az újra felfedezett keresztény ősegyházhoz való viszony, további kifejeződése a Szentírásban, az őskeresztény gyülekezetekben való előzmények. E három referenciahorizont párhuzamos működtetésével kellett megszilárdítani a múlthoz fűződő új emlékezetszisztémát. Mivel mindhárom referenciahorizont fontos szerepet játszott a mártirológia és a hagiográfia, lényeges volt ezek illesztése a reformáció *Erinnerungspolitik* eljárásaiba. A protestáns mártirológiák abban az értelemben konstruáltak „ellentörténelmet” (*Gegengeschichte*), hogy szerintük a „pápista” egyház mellett mindig működött egy folyamatos, igazhitű, azzal párhuzamos, elnyomott, üldözött egyház, és annak a megtestesülése ezekben a mártírokban fedezhető fel. Egyik legnagyobb hatású összegezése ennek a koncepciónak Heinrich Bullinger *Veruolung. Von der schweren, langwirigen veruolung der Heiligen Christlichen Kirchen* című 1573-as műve, egy esztendővel a Szent Bertalan-éj után. (Ugyanabban az évben latin fordítása is megjelent Josias Simler tollából, majd gyorsan angolul és franciául is kiadják, többször, több helyen). Ebben úgy interpretálta az igazi egyház történetét, mint egy üldözéstörténetet, amelynek húsz nagy hulláma volt. Az utolsó a legsúlyosabb: a római pápa üldözése.

A szentek kultuszának protestáns átalakításához öt műveletre van szükség: Vergessen (elfeledés), Neuschöpfung (újjáteremtés), Übernahme (átvétel), Traditionskritik (ha-

⁸ Különösen hasznos, széles körű és újszerű tájékoztatást kapunk erről a témakörrel, mártirológiai összefüggéseiről: *Religionskriege im Alten Reich und in Alteuropa*, hrsg. von Franz BRENDLE und Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff, 2006.

gyománykritika), Umdeutung (átértelmezés). Ennek szolgálatába állítottak olyan hagyományos „műfajokat”, mint a mártirológia és a *Kirchenkalender*. Ezért is fordítottak oly nagy figyelmet ezeknek a kiadására, nyilvánosságformáló és identitásteremtő szerepére.⁹

Az utóbbi évtizedekben zajló kutatásban már helyet kap a kulturális emlékezet (*Das kulturelle Gedächtnis*) látásmódja, a mártirológiának mint emlékezethelynek (*Erinnerungsorte, les lieux de mémoire*) a vizsgálata, emlékezetpolitikai szerepe (*Erinnerungspolitik, Erinnerungskonkurrenz*), a mártirológia nyelve, ikonográfiája, narratívái (identitás- és élettörténeti minták), az egyéni és közösségi identitást formáló szenvedéstasyapoztatás (*Leidenserfahrung*) antropológiai értelmezése. Mind az egyéni, mind a közösségi identitásformálás, önazonosság alakításában kiemelkedő szerephez jut a mártirológia, szinte bizonyos léthelyzetek elbeszélhetőségének legadekvátabb eljárásait hozta létre, amelyek számos műfajba szétsugárzanak.

II.

1523. július elsején máglyahalálra ítélik Bruxelles-ben Heinrich Voes és Johann van den Eschen Ágoston-rendi szerzeteseket protestáns meggyőződésük miatt. Hatalmas visszhangot váltott ki a német hitújítás táborán belül a tragikus esemény, 1523 végéig tizenhat kiadásban jelentek meg a Flugschriften nyomtatványai latinul és németül. Nagyobb részük Luther tollából származik, kettő bizonyosan az ő műve: *Brief an die Christen im Nederland; Historia de duobus Augustinensibus, ob evangelii doctrinam exustis Bruxelae*. 1524 végéig harminc kiadás adta hírül újabb és újabb változatokban a gyászos esetet. Ezt tartják az első protestáns mártírtörténetnek, amely már a „műfaj” számos jellemzőjével rendelkezik. A húszas évek végéig tizenkilenc újabb mártírtörténet (Flugschrift) hetvenhárom kiadásban látott napvilágot.¹⁰ A reformáció kialakuló mártirológiájában (*Martyrerschriften, Märtyrerflugschriften*) voltaképpen a Flugschriften együttese képezte az első műfajcsoportot. Már ekkor kialakulnak tartalmi struktúrái (eszkatologikus dráma), elbeszélésformái, modelljének sajátosságai. Luther *Brief an die Christen im Nederland* című műve már megnevezi és jellemzi e mártírtörténet időtapszlatát és időértelmezését, eseményeinek dramaturgiáját. A szöveg és a hozzá csatlakozó fametszet egyértelműen eszkatologikus jelentésű, az Antikrisztus közelségét érzékelő, de az utolsó ítélet váradalmában is reménykedő. „Az Isten megítélt

⁹ Thomas FUCHS, *Protestantische Heiligen-memoria im 16. Jahrhundert*, *Historische Zeitschrift*, 1998, 592–593.

¹⁰ Érdemes tudni, hogy Luther és kortársai, majd követőik összesen *háromezer Flugschriftet jelentettek meg* a 16. század végéig, amelyek döntő többsége mártírtörténet! Vö. Hebenstreit-Wilfert HILDEGARD, *Märtyrerflugschriften der Reformationszeit = Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit. Beiträge zum Tübinger Symposium 1980*, hrsg. von Hans-Joachim KÖHLER, Stuttgart, Klett-Cotta, 1981 (*Spätmittelalter und Frühe Neuzeit, Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung*, 13), 397–446.

és az örökkévalóságra megáldott, amit mi megtapasztaltunk, hogy igazi szenteket és valóságos mártírokat lássunk és halljunk, mi, akik eddig oly sok hamis szentet felemeltünk és imádtunk.” Ebben a mondatban megfogalmazódik a korábbi hagiográfiától való elhatárolódás, ahogyan egy új mártirológia értelmezésének igénye, indokoltságának kifejezése és alkalmazási szándéka is. A fogalmakat (*rechte heyligen und warhafftige merterer, falscher heyligen*) teljesen egyértelműen használja Luther, amelyek a későbbi protestáns mártirológia kulcsfogalmai lesznek: így a valóságosság, látható és hallható sajátosságok.

Luther szerint a két ágostonos szerzetes esetében győzedelmeskedni látszott az inkvizíció, azonban Istené a történelem, azt nem engedi át. Ellenkezőleg: ő kinyilatkoztatja magát a két volt szerzetes halálában, a jelen mint a végidők kezdetét kiemeli: a jelen az ítélet ideje, a reménynek és a kegyelemnek is az ideje.

Ezek az iratok egyidejűleg konstruálnak ezen a módon egy értelmezésmintát, amelyet az olvasóknak javasolnak. Eszerint az inkvizíciós áldozat szenvedését mint mély értelmű példázatot kell megélni, sőt, a saját szenvedést – mint apokaliptikus jeleket – egy közösséghez való tartozásként kell értelmezni, amely az *evangéliumi igazság szenvedésközössége* lehet bizonyosan. A mártíriumot mint a közösségi szenvedéstapasztalat médiumát kell értelmezni, amely a kollektív emlékezet és saját maga megbizonyosodásának is médiuma. A pápaság és az Antikrisztus egyenlővé tétele megmagyarázza az ellenség pillanatnyi túlerejét és sajtóságos értelmet, jelentést kölcsönöz annak, azáltal, hogy a szenvedést metahistóriai erővé vezeti vissza, és ezzel a saját szenvedéstapasztalatot a történelmen belüli oksággént ragadja meg. Ahogyan az Isten az ő teremtő művében a káosz hatalmát le tudta győzni, most ugyanúgy legyőzi az Antikrisztus hatalmát, így a pápaság és az Antikrisztus egyenlővé tételét a vizsgált Flugschriftekben mint a vigasztalás médiumát is lehet értelmezni. Nagy nyilvánosság előtt zajlottak a kivégző rítusok, ahol az inkvizíció parodizálta, gúnyolta (*sakrale Degradierung*) ruházatukkal is az áldozatokat.

A Flugschriftek jelentések, elbeszélések, akták a történelekről, Bernd Moeller azokat *mártíraktáknak tekinti*, amint a kortársak is annak tekintették.¹¹ Ezzel utaltak az ógyház megfelelő párhuzamos szövegeire, a *Constantinus előtti korszakra, de a constantinusi fordulatra is*, ahogyan önmagát és fordulatot hozó szerepét (*die Konstantinische Wende*) a hitújítás értelmezte. Hosszú ideje szokásos és hiteles volt ezeket egy irodalmi nemnek, műfajcsoportnak tekinteni. A Flugschrifteknek ugyanolyan jelentést, szerepet szántak a korai reformációban, mint a mártíraktáknak a kései antikvitásban; különbség, hogy ott a szentek legendájában haláluk történetét mondják el és dokumentálják, abban a mártír élete nem kap helyet. A reformáció mártíraktái hangoztatják hőseik valósá-

¹¹ Bernd MOELLER, *Die frühe Reformation als Kommunikationsprozeß = Kirche und Gesellschaft im Heiligen Römischen Reich des 15. und 16. Jahrhunderts*, hrsg. von Hartmut BOOCKMANN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1994 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge, 206), 148–164.

gos történetét (*Wahrhafter Hystori; warhaftig geschicht; wahrhaftiger handlung; So selbs alles gesehen vnd gehört hat; bis ich die gewisse warheit uberkommen; rechte heyligen und warhaftige merterer zu sehen und zu hören; die recht warhaft und gründtlich hystori oder geschicht*), a csodák nem kapnak szerepet.¹² Bár ebben izgalmas egyensúlykeresés folyik, a reformáció szerzői érzik a miraculumok kockázatát és a *Zeit der schönen Passionen* ábrázolásának veszélyeit is. A metszetek is megfogalmazzák az értelmezési szándékot, a halálra készülőkre Krisztus néz alá, fogadja érkezésüket. Jól látszik a ket-tősség egy 1525-ös Flugschrift címlapmetszetén, amelyik ugyancsak valóságos tudósításról beszél, a rajzon azonban a máglyán álló alak alatt lobogó lángokat az újra és újra megeredő csodálatos eső oltja ki. Sok közülük a heroikus mártír típusát formálja meg.

Egyik legelterjedtebb mártírológia a Luther-tanítvány Ludovicus (Ludwig) Rabus nevéhez fűződik: *Historien Der Heyligen Außewölten Gottes Zeügen, Bekennern vnd Martyrern, so in Angehender ersten Kirchen, Altes vnd Neüwes Testaments, zu jeder zeyt gewesen seind*. Első változata 1554-ben jelent meg, gyors egymásutánban következtek a későbbi kiadások, 1558-ra nyolc kötetesre hízott. Az első kötet még alfabetikus szerkesztéssel, a többi már kronológiai rendben jelent meg, fametszetekkel gazdagon díszítve. A kronologikus szerkesztési módszernek azért nő meg a jelentősége, mert a kiadvány alapelve egyértelműen *esztatologikus irányultságú*, ahol a közelmúlt mártírológiai eseményei a közelgő végidő igazoló jelei (az Antikrisztus fellépésével együtt), tanúbizonyságai (Bezeugung, Zeügen). Mintegy – időben sűrűsödve – mutatják és bizonyítják a végítélet felé közeledő világ jellemzőit.¹³ Rabus számára a történelem, az igaz egyház története állhatatos, folyamatos egymásutániság, az állhatatos hitvallóknak és a boldog halálnak a genealógiája Ábeltől Lutherig. Szándéka éppen az, hogy sokoldalúan válaszoljon a protestantizmust elutasító, sokszor felhangzó, egzisztenciális súlyú kérdésre: *Wo war deine Kirche vor Tausend Jahren?* – Hol volt a te egyházad ezer esztendővel ezelőtt?

Az egyre bővülő kötetek újabb és újabb előszót kapnak, amelyekből egyértelműen és összetetten kirajzolódik a szándék: a kronológiai módszer segítségével új identitásalapító potenciál teremtése. Mindez hallatlan összetett és intenzív kommunikatív és kulturá-

¹² Peter BURSCHEL, *Sterben und Unsterblichkeit: zur Kultur des Martyriums in der frühen Neuzeit*, München, Oldenbourg, 2004, 41.

¹³ „Dieweil es dann zü disen unsern *letsten gefarlichen zeiten*, leider viel Schwacher Christen inn allen Stenden der Menschen geben hatt. Der Herr aber kennet die seinen die gelichwol fallen, aber jhm endtlich nit entfallen, und uns ja anders nichts, auff welche daß End der Bösen Welt kommen ist, zuerwarten ist, dann [...] die Hinderlüstig unnd Gewaltsame verfolgung des Widerchris, welche auch alle ander weit ubertreffen wirt. So hab ich (der geringst unnder allen Dienern Christi) auß H. Göttlicher, und auch der Alten Vätter Glaubwürdigen Schrifftten, etliche der lieben H. *Gottes Zeügen, Bekenner und Martyrer* fürneme und Gottselige Historien und Exempel inn Lateinischer sprach nach Ordnung des Alphabets im truck erstlich lassen außgohn, und jetzund als bald dieselbigen aus bitt unnd beger vieler Güttertzen inn Teütsche sprach nach meiner kleinfüge, verdolmetscht.” Ludovicus RABUS, *Historien der Martyrer*, Erste Theil – Ander Theil, Strassburg, Josias Rihel, 1571–1572, Vorred. (A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár – a továbbiakban: DEENK – 748.089 és 748.099 jelzetű köteteit használtuk.)

lis emlékezet megteremtésének eszközrendszerét ösztönzi és állandósítja.¹⁴ Nem véletlen, hogy a protestantizmus nagy apparátussal végzi saját egyháztörténeti konstrukciójának megalkotását, amiben különösen nagy szerepet kapnak Caspar Hedio művei.¹⁵ Már 1530-ban németre fordítja és kommentálja Eusebiosz klasszikus egyháztörténeti művét, más forrásokkal kibővíti.¹⁶ Különösen a közelmúlt történeteinek esetében egészen nyilvánvaló a Flugschriften döntő hatása, alapvető forrásként szolgáltak, még fametszeteik jelentős részét is átvette Rabus gyűjteménye. A tárgyalt mártírtörténetek bőséges forrásanyagot közölnek, valóban érvényesül a „mártírakták” korábbi műfaji hagyománya.

Egyetlen értékes magyar vonatkozása van, az ötödik részben szerepel *Dévai Bíró Mátyás* pozsonyi, majd bécsi üldöztetése, fogsága és háromszori inkvizíciós kihallgatása. 1533-ban Johann Faber püspök akarja az eretnokséget rábizonyítani, Bécsből azonban megszökik. Rabus a hitvallók (*Von den H. Gottes Bekennern*) között tárgyalja Dévai történetét: „Artickel, umb welcher willen vilgemeldter Matthias Deuay vom Bischoff Faber erstlich Examinirt und befragt, demnach aber als ein Ketzer ist verdampt worden. Mit angehenckter kurtzer solcher gefragten Artickel verantwortung.”¹⁷ (Egy fametszet ábrázolja is a Faber püspök előtt álló, kihallgatott Dévait.)

¹⁴ „Das Martyrium der heroischen Historien konstruiert eine selektive Tradition kontinuierlicher Verfolgung, in der die Geschichte der Papstkirche auf eine Gegengeschichte reduziert wird, die ihre Legitimität ausschließlich der Kollaboration mit den Mächten der Finsternis verdankt. Das Martyrium der heroischen Historien markiert den Übergang vom kommunikativen zum kulturellen reformatorischen Gedächtnis und gibt den Blick auf die zunehmende Konfessionalisierung der evangelischen Erinnerungskultur frei.” BURSHEL, *Sterben, i. m.*, 286.

¹⁵ Vö. Hartwig KEUTE, *Reformation und Geschichte: Kaspar Hedio als Historiograph*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1980. A korai tübingeni beszéd (*De artibus liberalibus oratio*) óta Melancthon az igazi programadó, aki a történetiség meghatározó tudományelméleti/történetológiai szerepét hamar megfogalmazta, koncepciója kibontakoztatásában sokan – így Hedio – is részt vettek. Ennek a folyamatnak majd csak betetőzése lesz a Carion-krónika, azonban sűrű szövési érvrendszer és számos rész munkát vezet oda, szerzők sokaságával.

¹⁶ *Chronica der altenn Christlichen Kirchen auß Eusebio, Ruffino, Sozomeno, Theodoro, Tertulliano, Justino, Cypriano, und Plinio, durch D. Caspar Hedio verteutschet*, Straßburg durch Georgium Ulricher von Andla im Jenner, 1530. Ezért is utal rá előszavában (1557) Rabus nagy megbecsüléssel: „Darumb sein unns auch so viel Heyliger Patriarchen, Vätter, König und Propheten mit jhrem Glauben und Leben im Alten Testament, beschrieben unnd fürgebildet. Deßgleichen der Herr Christus, sampt seinen Jüngern, und andern H. Mennern und Weibern, im Newen Testament. Auch viel Herrlicher Martyrer inn anghnder esten Kirchen, durch Glaubwürdige Historien Eusebij, Sozomeni, Socratis, Theodoritirc. (welche nün auch inn Teütscher sprach, verdolmetscht durch den Ehrwürdigen unnd Hochgelerten D. Caspar Hedion meinen lieben Herrn unnd Vatter, gelesen werden [...].” Lásd München, Bayerische Staatsbibliothek, Digitale Bibliothek, http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0002/bsb00023155/image_2. Ugyanez a megfontolás magyarázza, hogy Hedio Szent Ágoston műveinek németre fordítását és kommentálását is végzi már az 1530-as évektől.

¹⁷ Rabus közel százharminc lapon tárgyalja az eseményeket és közöl bőséges részleteket német nyelven Dévai Bíró műveiből a következő fejezetekben, clx, clxvi, clxxvii, ccxxiii: Matthias Deuay ein Doctor auß Ungern, Matthias Deuay würt vom Bischoff Fabro examinirt, Matthie Deuay verantwortung uber ettliche Schlußreden und Artickel, in welchen die Summa Christlicher Lehr kürztlich begriffen ist, wider das tolle Urtheyl des ungelehrten Mönchs Gregorij Seghediensis Barfüßer Ordens.

Megjegyezhetjük, hogy – így ritka kivétellel – a magyar protestantizmusnak egy 16. századi kiemelkedő személyisége került bele a nemzetközi mártírológiai környezetbe (Rabus művének számos németországi kiadása volt!), mégsem alakult ki itthon jelentős magyar nyelvű recepciója, vagy nem jött létre Dévai történetének mártírológiai értelmezése. (Pedig szerepel az 1556-os és 1572-es kiadásban is.) Az egyes mártírtörténetek többféle igényt elégítenek ki: forrásértékükkel vitathatatlan valós eseményekről tudósítanak, másrészt követnivaló példázatot jelentenek (exemplumok) a jámbor keresztények számára, de gyönyörködtetésre (*uns sollen ergötzen*) is szolgálnak.¹⁸ Rabus láthatóan műfaj(csoport)ként is értelmezi és kínálja a mártírtörténeteket, amelyek prédikációkban és más kegyességi műfajokban kaphatnak szerepet (*durch jhr Exempel gebessert*), de lényeges értelmezési lehetőség a gyönyörködtetés szempontjának hangsúlyozása.

A protestáns mártírológia önmeghatározásának lényeges eleme a hagiográfiától való elhatárolás. Rabusnál is megjelenik ez a szempont, amikor ezekben a mártírokból örömteli és nem rémítő hősöket (*mit freuden und ohnerschrocknem Hertenzen*) láthatunk. Ez gyakori kritika, hogy a korábbi már-

¹⁸ „Yedoch dieweil (wie auch der Herr selber sagt) Der Geyst etwan willig, daß fleisch aber gantz schwach und blöd ist. So ist es einem yeden recht war gleübigen, neben dem geoffenbarten H. Gottes wort, inn der *Warheyt* hochtröstlich, wann er etliche *glaubwürdige Exempel*, frommer lieber Leüth, Mann und Weib, Jung und Alt *sihet, höret und weißt*, inn denen der Allmechtig ewig Gott, durch seinen H. Geyst, nach seiner züsag, solche Helden gemüter, und Gottselige beständigkeit erwecket und gewürcket hat, daß sie mit freuden und ohnerschrocknem Hertenzen, nit allein bekennet, sonder auch umb der Bekandtnus willen, all jhr hab und Güter, Mann, Weib und Kinder, Hauß, Hoff und Acker, Ja auch diß zeitlich Leben verloren haben. So stellet uns auch selber das H. Gottes wort, solche und dergleichen und *herrliche Exempel* für [...] das wir *mit solchen Exemplan*, so züm theyl inn Gottlicher Schrifften, züm theyl aber *inn anderen glaubwürdigen Historien* verfast sein, uns sollen *ergötzen*, trösten, underweisen und Lehren.” RABUS, *Historien der Martyrer*, i. m., Vorred.

3. ábra: Ludovicus Rabus, *Historien der Heyligen Außerwölten Gottes Zeügen, Bekennern und Martyrern...*, Straßburg, Samuel Emmel, 1557, Clxv/b. Dévai Bíró Mátyás Faber bécsi püspök előtt, az inkvizíciós kihallgatáson.

4. ábra: Ludovicus Rabus, *Historien der Heyligen Außerwölten Gottes Zeügen, Bekennern und Martyrern...*, Straßburg, Samuel Emmel, 1557, tartalomjegyzék: a Dévai Bíró Mátyásra vonatkozó fejezetek.

tírokat is ijesztő rémképekké torzították. (Ez a látásmód a kortársaknál, de a későbbiekben más szerzőknél is érvényesül.) Fájdalmasnak, szomorúnak mondja azt a szokást, hogy más értelemben jó dolgokat hamis tanítássá torzítottak, amiből nagy, veszedelmes visszaélés következett. Mert az ő legendáikat, ezeket az ostoba meséket és nyilvánvaló hazugságokat, legnagyobb részben németül meghamisították és tönkretették, ezért azokat nem lehet és nem szabad utánozni. Amellett az embereket közbenjárónak ábrázolták Isten és ember között, amit a szegény bűnösöknek kegyesen kellett megszerezni vagy vásárolni, ami pedig egyedül a mindenható, örök Isten fiára, a mi üdvözítőnkre, Jézus Krisztusra tartozik. Ezért annak külön istentiszteletet létesítettek, az Isten parancsa és szava nélkül, hozzá folyamodtak és istentelen képeket készítettek néki és róla, ami egyáltalán nem helyes, hanem hazug tévedés, elítélendő és tilalmas.¹⁹

Rabus felismerhetően tömegével vett át a Flugschriftenből történeteket. A későbbiekben Rabus egyik fő forrása volt Andreas Hondorff (*Calendarium historicum. Oder der Heiligen Marterer Historien*, 1573) és Job Fincel, Adriaen van Haemstede exemplumgyűjteményeinek. Külön gazdag fejezete a protestáns mártirológiának az anabaptisták mártírénak irodalma. Az anabaptisták sajátos emlékezetközösség (*Erinnerungsgemeinschaften; memory communities*) kifejezőjeként és hordozójaként is alkalmazták mártirológiai írásaikat, annak megtartásában fontos szerepet szántak. Nagyon erősen és tartósan fennmaradt náluk a constantinusi fordulat (*die Konstantinische Wende*) alapgondolata. A mártirológiát mint médiumot használták fel a közös szenvedéstapasztalat bensőségebbé tételére.

A Kirchenkalender műfajában Kaspar Goldthurm (Goldwurm) *Kirchen Calender* című műve 1559-ben jelent meg. (Ennek előzménye a *Calendarium Historicum: Eijn neues lustig buchlin, darin angezeigt werden nicht allein die Monat, Tag vnd Fest des Jars, sonder auch deneben merckliche vnd ahnmutige Historien [...] so sich [...] zugetragen haben [...] 1554-ből.*) Az 1559-es kiadás ajánlása február hetedikén keltezett, Reinhart von Isenburgnak, büdingeni grófnak szól, és számos fontos megállapítást tartalmaz részben a Kirchenkalender sajátosságairól, részben a mártirológiáról. Idézzük föl e bevezető néhány gondolatát. „Röviddel ezelőtt, néhány éve egy történelmi kalendáriumot írtam, amelyben sok minden, különleges históriák szerepelnek. Azonban nemcsak egyedül az olyan világi történeteket hasznos és mulatságos olvasni, amelyeket a hatalmas fejedelmekről és urakról írtak, hanem minden keresztény számára okulásul, hogy

¹⁹ „Est ist aber leider, solche gewonheyt, wie andere güte ding mehr, durch falsche verfürische lehr, inn einen großßen verderblichen mißbrauch kommen. Dann jhre Legenden (wie man sie nennet) sein mit ungeschickten Fabeln, und greifflichen Lügen, den meisten theyl, sonderlich in der Teütschen sprach also verfelschet und verderbet, das man ihnen nicht nachfolgen kan [...] Darneben werden sie den Leüten für gepildet als Mittler und fürsprechen, zwischen Gott und dem Menschen [...] den armen Sündern gnad müssen erwerben, welchs doch allein dem Allmechtigen ewigen Son Gottes, unserm Heyland Jheso Christo zugehöret. Darumb hatt man jhnen auch sondern Gottesdienst, ohn Gottes wort und befelch gestiftet, sie angerüffen, und mit jnen unnd jren Bildern Abgötterey getrieben, welches alles nicht recht, sonder jrrig, strefflich unnd verdammlich ist.“ Uo.

mege erősítsük a mi keresztény hitünket. Szükséges tudni Isten kedves szentjeinek és a keresztény hősöknek a valódi és megalapozott történeteiket, akiknek az igazi megismerése és a nyilvános megismerésük szándéka Krisztus akarata és az ő szentjeinek szavai, az ő általuk nyújtott véráldozatuk és kiontott vérük kötelez. Ezért hasznosnak és jónak láttam egy papi, keresztény és egyházi kalendáriumot ezennel megteremteni és elkészíteni, amelyben röviden a szent Apostol és más, hasonló tanítványai és a keresztény egyház előljárói, hitük, hitvallásuk, és abban az állhatatosságuk le van írva, ahogyan ugyanaz az apostol és más megbecsült mártírok esetében történik az egész kalendáriumban, így az hasznos és szükséges lehet. Ahol pedig én közöttük olyat találtam, amelyik nem az igaz hitnek és hitvallásnak volt a bizonyítéka, akik a régebbi és mostani időkben éltek, ahelyett én mások életét, hitét és hitvallását írtam meg.

A gonosz és legálnokabb Sátán nagy türannusai a szeretett szenteket *mintegy rémképként (als zu einem furchbildt) ábrázolták* a megromló egyházban, akik a valódi keresztény szentek, Isten szent férfiainak történeteit meghamisították és eltorzították hazug fondorlatokkal, a türannusok segítségével, így kevés igazi történet maradt fenn, amit pedig Eusebiosz és mások írásai alapján megírtak és a mi korunkra maradtak. Mégis, nem egészen mindenben hihető amit Eusebiosz és mások úgy az egyháztörténetben megírtak, amelyet Szent Jeromos is panaszol a Ctesiphonteshez írott levelében. De hasonlóan, ahogyan maga a Sátán Krisztus megromló egyházában, kézzel és lábbal addig fáradozott, hogy nem tudtuk Krisztus szent mártírjainak igazi történetét magunknak felhasználni. Tehát a türannus hasonló fondorlatával fáradozott és azon munkálkodott, hogy csak a sok istentelen, lusta és falánk szerzetes (*vil Gotloser, fauler und gefressiger Mönch*) és akik hasonlókat akartak, akik a keresztény egyházban számtalan és hatalmas könyveket hazugságokkal és hazug mesékkel teljesen megterhelték, akiknek egy ideig a gyalázatos Sátán is adott tanácsokat. Pedig a világ olyan nyilvánvaló koholt és kitalált írásokkal és hazugságokkal volt megterhelve és előntve, hogy legnagyobb része alig származott a próféták, apostolok, pátriárkák és más szentek, így az isteni és más valódi írásokból. Az istentelen, minden hájjal megkent tanítók a szegény népek erkölcstelen írásokat vetettek, és az csak ezekből a hazug, vénasszonyoknak való mesékből (*altweibische fabeln*) ismerhette meg a legtöbb prédikációt. Most nekünk meg kell édesíteni mézzel a savanyú mérget és keserű italt, amelyet a szegény néppel itattak, hogy visszataláljon az igaz isteni szóhoz, és azokat az oly nagy sötétségből és szolgaságból irgalmasan kell megszabadítani és az ő szent szavaival megvilágosítani. Isten kedves szentjeink és mártírjainak az életéről *olvasni, prédikálni, elmélkedni és azokat helyesen szemügyre venni kellene (lesen, predigen, bedencken und recht betrachten)*. Ezután minden időben a szent, isteni iratokban Isten szent emberei példázatok lesznek nekünk, amikor a valódi hitben és kegyes életben az állhatatosságot kell követni.²⁰ Az idézett felsorolás bizonyítja, hogy munká-

²⁰ Caspar GOLDWURM, *Kirchen-Calender*, Frankofurti ad Moenum, Eggenolf, 1583, Vorred. A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (a továbbiakban: TREKN) A 1321 jelzetű példányát használtuk.

ját mindenkinek olvasmányának szánja, de a prédikáció számára is exemplum, vagyis sokféle homiletikai felhasználású explikatív és interpretatív alapnak tekintette, amely a gyönyörködtetésnek is helyet ad. Rabus és követőinek művei forrásai és mintái voltak a vigasztaló iratoknak, börtönleveleknek, bírósági jegyzőkönyveknek és hitvallásoknak.

Abraham Sauer terjedelmes, *Diarium Historicum* című 1582-es műve egyesíti az egyháztörténet és világi történet kettősségét, illetve éppen ezek szoros kapcsolatát bizonyítja. Melanchthon hét szempontját idézi: miért kell a történelmet az egyházban emlékezetben tartani és vizsgálni. (*Sechs Ursach Philippi Melanthonis, warumb man die Historien in der Kirchen behalten und betrachten sol?*) A második szempont a csodatételekről és a csodákról szól. „Meg kell gondolni azokat a csodatételeket és csodákat, amelyek a tanítást erősítik. Ezekre nekünk különösen kell figyelni, és az ilyen történetekben a keresztény egyházat látni, amelyeknek mindegyike a tanításhoz vezet és amit ő minden részletéből és az egészből a hitnek az alapzatát megtartja.”²¹ A csodatételekről és csodákról szóló gondolatmenet bizonyosan vonatkozik a szentek és márirok korábbi kultuszára, amelynek egyik fontos eleme éppen a *Wunderwerck* és a *Mirackel* volt. Ezek gondos mérlegelését kell végezni, és csak a hit alapzatához kapcsolódhatnak részleteikben és egészében is. A történelmi folyamat így Isten igazi és örök egyházának (*ewige Kirche*) eseményeit tartja számon, amelyek bizonyítékként szolgálnak az igaz tanítás számára és exemplumként valamennyiünknek az isteni szándék értelmezésére. Ezekben az exemplumokban, történetekben megmutatkozhat számunkra a mindenható Isten irgalmassága és jósága, annak jelei és bizonyítékai.²²

²¹ „Zum andern, sind die Wunderwercke und Mirackel, die da die Lehre bekräftigen, zu bedenken. Hie sollen wir sonderlich darauff mercken, unnd in solchen hystorien der Christlichen Kirchen sehen, was ein jeder für ein Lehr geführet unnd hinder sich gelassen, und was er von allen Artickeln, und von dem gantzen Fundament deß Glaubens gehalten habe.” Abraham SAUER, *Diarium Historicum, Das ist: Ein besondere tägliche Hauß vnd Kirchen Chronica darinn Summarischer weise auff ein jeden Tag, Monat, vnd Jar etlich besondere Nam vnd warhafftige Geschichte, schreckliche Mirackel, lustige Exempel, merckliche Beispiel, mancherley Ankunfft, seltzame Verenderung [...] so vor vnd nach der Geburt vnsers Herrn vnd Heylands Jesu Christi sich zugetragen haben, kürztlich vnd eigentlich annotirt vnd verzeichnet werden*, Franckfurt am Mayn, Nicolaus Basseus, 1582, *Sechs Ursach*. A München, Bayerische Staatsbibliothek, Digitale Bibliothek, http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0002/bsb00029496/image_5 példányát használtuk.

²² „[...] wir sehen, wie Gott uber menschlich Verstandt unnd Vernunfft, alle zeit wunderbarlich ein Christliche Kirche samlet, und die nicht allein samlet, sondern auch beschützet und schirmet [...] Zum dritten, wann denn solche Lehrer und Liechter der Christlichen Kirchen, Geschichten und historien angeschauwet werden, soll dardurch unser Glaub gesterckt, dann wir sehen und befinden vil Exempel Gottes deß Allmechtigen Barmhertzigkeit und Güte. [...] So sollen wir uns solcher Exempel trösten, und gewißlich dafür halten, daß unser lieber Herr Gott, wenn wir nur lehrhafftig seyn, gleichfalls mit uns halten, und unsere Schwachheit und Aberglauben dulden wölle [...] Zum fünfften, so zeigt Gott mit den Exempeln der lieben Lehrer in der Kirchen dieses an, daß er gleicherweiß und meynung unser Gebett und Seufftzen, die wir thun (wie er der lieben seiner Lehrer Gebett erhöret hatt) auch Gnädiglichen auffnehmen, so wir von grund unsers Herten (wie sie gethan) zu jm schreyen und ruffen [...] Zum sechsten, ir Tod und Marter, den sie von wegen der Bekanntnuß der Christlichen Lehr gelitten, das ist, Zeugnuß, daß alles, das sie gelehret, das sey von jhres Herten grund gangen.” *Uo.*

A kalendárium augusztus vége tárgyalásánál – legnagyobb meglepetésünkre – egy négylapos, terjedelmes leírásban mutatja be a mohácsi csatát, előkészületeit, szereplőit, lefolyását, hiszen az ütközet valóban augusztus 29-én zajlott (368–371). Nyilván több forrást is használhatott Sauer, így részletesen elmondja a bőr nélkül született II. Lajos baljóslatú történetét, amely több 16. századi szerzőnél is olvasható. A leírásban a korban másoknál is ismert történet egyértelműen *mártirológiai értelmezést* nyer, amely nemcsak a szerencsétlen királyra, de a csata hőseire is kiterjed. Joachim Camerarius retorikájában nagyjából hasonlóan szerepel az elbeszélés, ott azonban a narratívában használatos, valóságos történetet felhasználó retorikai exemplum, Sauernél viszont *mártirológiai jelentést hordozó exemplum*. Úgy, ahogyan Rabus is értelmezte és alkalmazta a mártírtörténeteket exemplumként. Sauer polemikussága is érvényesül: fesztelenül „emeli ki” a szentéletű Szent Ferencet zavaros és képmutató pápista környezetéből, hogy felmutassa benne az evangéliumi élet nemes mintáját, hitvallóját.²³

A Kirchenkalender sajátos változata volt a krisztianizált *Fasti*, amely *verses formában* jelenítette meg az átértékelt, protestáns nézőpontú mártirológiát, ehhez az imitáció változatos formáit használva fel. Mivel itt gazdag poétikai-retorikai hagyomány táplálta a műfajt, a kortárs protestáns, neolatin költészet legjobbjai is művelték. Szerzőik ennek a műfajtypusnak nagy szerepet szántak az iskolai oktatásban, latin nyelven. (Mivel ezek általában terjedelmes művek, versformájuk általában a görög-római költészetben, a verses epikában használatos hexameter vagy disztichon, esetleg a hendecasyllabus volt.) Már az 1530-as évektől sürgeti írásukat Melanchthon, leveleiben javasolja Eoban Hessusnak, Georgius Fabriciusnak. 1556-ban dicséri ugyan Carolus Sigonius *Fasti*-feldolgozását filológiai erényei miatt, azonban sajnálja, hogy a protestantizmusból mindeddig hiányzott a hitújítás elveit követő *Fasti*. A zsolnárköltészetben is jelentős Nathan Chytraeus *Fastorum ecclesiae christianae libri duodecim* című műve 1573-ban jelenik meg először. Előszava tudatos programot hangoztat, amely részben az antik forrásokhoz való kötődést fejt ki, részben a hamis és istentelen katolikus hagyomány helyett az új kegyesség igényét fogalmazza meg, és határozottan elutasítja a katolikus mártirológiai-hagiográfiai előzményeket.²⁴ Adam Siber

²³ Hasonló munka David CHYTRAEUS, *Onomasticon theologicum, recens cognitum, in quo praeter nomina propria fere omnia, quae in Bibliis extant, plerorumque etiam sanctorum, qui Calendario usitate inscribi solent, item doctorum, ecclesiae, martyrum, haeresicorum & synodorum nomina & historiae breviter indicantur*, Wittenberg, Clemens Schleich & Antonius Schön, 1578.

²⁴ „[...] ex universo illo et vario rerum multiplicium cumulo, ea potissimum, et aliis interim relictis, mihi seligenda existimavi, quae et maximi momenti essent: et ad fastos Christianos proprie pertinerent: et quod caput est, quae ad sinceram quoque religionem et pietatem in animis legentium excitandam et confirmandam aliquid conducere posse viderentur [...] Primo igitur, quod in hoc genere negligi nequaquam potuit, operam dedi, ut festorum tam ecclesiae Iudaicae quam Christianae omnium, suo loco mentionem facerem: et doctrinas, et imagines ac ritus quoque illis proprios minime praetermitterem: nonnullorumque abusus quoque et superstitiones impias reprehenderem et exploderem [...] Sanctorum quoque, ut vocant, qui Calendariis vulgo inscribuntur, paene omnium, de quibus certi aliquid constat, vitas, confessionem,

ugyancsak termékeny és jeles neolatin költő, aki 1577-ben zsoltároskönyvének második részébe illesztette a protestáns értelmezésű *Fastit: Psalterium Davidis Prophetae, et Regis Hebraeorum, veteris translationis, cum lemmatibus ac notis Adami Siberi. Acc. hymni festorum dierum insignium. Et fasti sacri, seu calendarium biblicum.*

Amint hiányolhatjuk eddig a protestáns mártirológia modern kutatásának érvényesülését a hazai tudományosságból, ugyanúgy hiányolja jelen kötet több tanulmányának szerzője az európai protestáns mártirológia *korabeli recepcióját* a magyar reformáció műveltségéből. Erre az utóbbi jelenségre többféle válasz is adható. Se máglyák nem lobogtak, se a francia vagy németalföldi, angliai üldözéshez fogható retorzió nem sújtotta a magyar protestánsokat a 16. században, de olyan méretű és időtartamú belső konfliktus, konfesszionális, politikai szembenállás sem állandósult és pusztított a magyar társadalomban. Talán ez is oka a nyugati protestáns mártirológiai irodalom viszonylag lassú recepciójának. (Dévai Bíró Mátyás pedig nagy „karriert” futott be a német mártirológiai irodalomban, ez azonban itthon elmaradt.) A társadalomtörténeti okok között szerepe lehet a tartós külső – politikai, katonai hódításnak – fenyegetettségnek, a gyorsan túlsúlyra jutó protestantizmus huzamos – különböző okokból bekövetkező – hegemoniájának. (Az még megválaszolatlan, hogy a tartósabban – és többszörös függőségi rendszerben élő – üldözött protestáns közösségek körében, mint az antitrinitáriusoknál, létezett-e valamilyen mártirológiai tudat mint közösségi identitásforma, emlékezetkultúra.) A kötet tanulmányai is bizonyítani látszanak a késlekedő szegényes recepciót, különösen a 16. század szűkölködik a magyar nyelvű fordításokban, átdolgozásokban, bár a latin – és más – nyelvű forrásanyag jelenlétét külön kutatásnak kell megvizsgálnia, amely könyv és könyvtártörténeti föltárást igényel. (Annyi alapos kutatás nélkül is bizonyos, hogy Crispinus, Foxe és Rabus műveinek számos példánya volt jelen a 16–17. században korabeli tulajdonosok és gyűjtemények anyagában, ezeknek jelentős része ma is hajdani helyén föllelhető, így Debrecenben, Sárospatakon, Kolozsvárott.)²⁵ Sokkal átfogóbb és részlete-

supplicia, iis ubi oportuit locis inserui: magis ut consuetudini horum temporum et locorumq, quantum tamen salva pietate fieri posset, obtemperarem: quam quod pontificiam illam apotheosin; aut impiam, veroq Deo exosam mortuorum in precibus compellationem approbarem.” Nathanis CHYTRAEI, *Fastorum ecclesiae christianae libri duodecim*, Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, 1594, Praefatio, 3r. (Wolfenbüttelben a Herzog August Bibliothek T 555 Helmst 8o jelzetű kötetét használtuk.) – Ezt a protestáns kritikai szempontot igen változatos módon érvényesíti Chytraeus, bírálatában sokszor előbukkan a szerzetesség, életmódjuk, felesleges és hazug aszkézisük, általában a monasztikus egyház és a hagiográfikus-mártirológiai hagyomány. A végképp elvetett mártírok helyett másokat illeszt be a naptári rendbe. Ennek vannak magyar vonatkozásai is, így nagy megbecsüléssel szól Hunyadi Jánosról, de a mohácsi csata áldozataként II. Lajos is mártirológiai színezetet kap augusztus 29-nél; a várnai csata veszteseként viszont II. Ulászlót határozottan elmarasztalja és „nem jár neki” mártirológiai értelmezés Cesarini befolyása miatt, inkább ostoba hiszékenységkel és esküszegéssel vádolja.

²⁵ A kötetben szereplő tanulmányában P. Vásárhelyi Judit említi, hogy Szenci Molnárnak megvolt Crispinus egy levele: „Crespintől magától Molnár Albert levelet is őrzött abban a tekintélyes személyiségek leveleit tartalmazó gyűjteményben, amely sajnos nem került a levelezéssel együtt a Magyar Tudományos Akadé-

5. ábra: *Johannes Crispinus, Martyrologium. Complectens memorabilissima praecipuorum Martyrum, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1600?*, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen.

Címlapján Szenci Sziggyártó Lukács possessorbejegyzése (1628).

sebb könyv- és könyvtörténeti, olvasástörténeti föltárás szükséges azonban az elsődleges és másodlagos recepció fölrajzolásához, ennek a munkának még csak az elején sem járunk.

A *korai kálvinista mártírológia* recepcióját német földön majd csak a 16. század utolsó és a 17. század első évtizede gyorsítja föl, ekkor kezdődik az *Histoire des Martyrs* diadalmenete. Jean Crespin-nek Németországban csak 1606-tól volt teljes német fordítása, előtte szemelvényeket adott ki Christoph Rabe Herbornban németül, latinul; általában Hessen-Kassel, Pfalz, Nassau-Dillenburg, Bréma kiadói jelentették meg. Ez nyilván összefügg a *zweite Reformation* ekkoriban fölerősödő folyamataival és kálvinista programjával, előtte a lutheránus közegben született hatalmas, kimeríthetetlen mártírológiai irodalom uralkodott.²⁶ Ez magyarázza is Szenci Molnár elhatározását, amikor Crispinus magyarra fordítását tervezi, hiszen működési területe ezekhez a német államokhoz, konfesszinális folyamatokhoz kötődik, maga sok mindenben a *zweite Reformation* törekvéseinek megvalósítója.

III.

Korszakhatárt jelent a trienti zsinat, amely sokoldalúan átgondolta a protestantizmus mártírológiájára adandó választ, és kiadványpolitikája igen offenzív polemikus folyamatot indított be. 1563. december 3-án a zsinat fontos határozatot hozott *De invocatione, veneratione et reliquis sanctorum, et sacris imaginibus* címmel. Petrus Canisius *Martyrologium* című műve jól mutatja az erősödő polémiát, amely a hitújítás és a katolikus tábor között kibontakozik. Viszonylag korán – már 1562-ben –

mia Könyvtárába.” (Említi SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, jegyzetekkel ellátva kiadta DÉZSI Lajos, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1898, VII.) Ez nyilván a fokozott érdeklődést bizonyítja, a fordításra való felkészülés jelének is felfoghatjuk, akár német, akár svájci közegben szert tehetett arra, vagy netán Rabe, a herborni nyomdász révén juthatott hozzá, hiszen kiadója jelentette meg Crispinust latinul és németül is. Szenci Sziggyártó Lukács – Szenci Molnár unokatestvére – is rendelkezett egy latin nyelvű Crispinus-kiadással, amelyet nagy valószínűséggel Albert révén szerezhetett meg. Most a Nagykönyvtárban őrzik a példányt Debrecenben, címlapját mellékletként bemutatjuk.

²⁶ BURSCHEL, *Sterben, i. m.*, 58–59. Először Rabe adta ki 1590-ben Herbornban Crispinus részleges német fordítását, Paul Crocius is ennek a folyamatnak a részeként értelmezhető.

megírja művét, amely erőteljes vitát fogalmaz meg a protestánsok idő- és történelemértelmezése, mártírfelfogása ellen.²⁷

Canisius jezsuitaként, a dillingeni jezsuita egyetem professzoraként kiemelt szerepet játszik ebben az értelmezői folyamatban. A dillingeni *Academia Hieronymitana* volt a birodalomban az első jezsuita alapítású egyetem, amely 1563/64-ben kapta meg a működéséhez szükséges engedélyeket a pápától és a császártól. Alapítója az az Otto Truschkes von Waldburg kardinális, aki energikus képviselője és terjesztője volt az ellenreformációnak.²⁸ Adam Walasser 1562-ben, Dillingenben datált ajánlása hangoztatja a német nyelvű mártirológiák megjelentetésének fontosságát, mivel sokféle mártirológia lát napvilágot mostanában.²⁹ Nyilván a protestáns riválisokra kell gondolnunk, ezért valóban gyors német nyelvű választ adnak a katolikus kiadványok. A jól áttekinthető, könnyen használható, forrásait gondosan megválogató német mártirológiák szükségessé. Terjedelmes előszava (Erklärung unnd bevestigung Christlicher Bekandtnuß von den Heyligen) – harminckét lapon keresztül – vitázik a protestánsokkal, sorra véve Luther, Melanchthon, Bucer, Oecolampadius, Zwingli mártírokra, mártirológiára vonatkozó véleményét. Már a kezdő mondata erős elhatárolódás, konfesszionális identitás kifejezője: „Wir Catholischen unnd alten Christen”, ami – elutasítóan – nyilván a reformáció irányába mutat. A szentek ereklyéinek, képeinek kultusza dicső és méltó öröke emlékezetüknek. Az előszó egyébként folyamatosan hivatkozik az *emlékezet megőrzésének fontosságára*, amely jól mutatja, hogy itt valóban zajlik mindkét részről az *Erinnerungskonkurrenz és -politik* folyamata.³⁰ A szentek legendáit kiváló írók, megbízható műveikben hagyták ránk. Tiszteletüket nemcsak legendáik, de relikviáik, templomokban és kolostorokban lévő képeik, szobraik és a róluk szóló liturgikus énekek is őrzik. Megállapítása szerint saját korának számtalan megjelenő Kirchenkalendere (amit jelentős részben a protestánsok írnak) a mártírok tiszteletének tagadására, az egyház

²⁷ Petrus CANISIUS, *Martyrologium. Der Kirchen Kalender, darinnen angezeigt werden die Christlichen Feste und Heiligen Gottes, beyder Testament, wie man dieselbigen durch das gantz jar in der Christenheit, von tag zu tag begeht*, Auch mit verzeichnuß unzalbarer Heiligen, [...] Alles auff's newest [...] auß alten, warhafften, Catholischen büchern und schriften zusammen bracht, Dillingen, Sebaldus Mayer, 1562, 400 Bl.; 8°. Utóbb számos kiadása született Dillingenben és másutt is. 1638-ban Formica Máté nyomdája is kiadta Bécsben, számos magyar vonatkozással meg bővítve. (A DEENK 762.668 jelzetű, 1638-as kiadású kötetét használtuk.)

²⁸ Vö. Anton SCHINDLING, *Johannes Sturm, das Gymnasium in Lauingen und die Jesuiten in Dillingen = Johannes Sturm (1507–1589): Rhetor, Pädagoge und Diplomat*, hrsg. von Matthieu ARNOLD, Tübingen, Mohr Siebeck, 2009 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation), 261–292.

²⁹ „Es ist aber ein wunder, dieweil zu dieser zeit so unzählbare Teutsche Bücher, gut und böß, außgehen, daß dis buch, so in Latein MARTYROLOGIUM genannt wird, so viel Jahr her begehrt, und doch unverteuscht, ja schier unbekandt bliben ist. Darumb für gut angesehen worden, daß zu hülf der frommen und wahren Christen, ein solcher Schatz den Teutschen mitgeteilt wurde.” CANISIUS, *Martyrologium*, i. m. (1638), Aijv.

³⁰ „So ist auch klar und offenbar, daß man in der Catholischen Kirchen helt unnd braucht die Bildnussen der Heyligen, nemblich zu jhrer Löblichen Gedächtnuß [...] Uber solche Nahmen, Fest und Bildnussen der Heyligen, schemet sich auch die Catholisch Kirch nit, derselbigen Begräbnussen, Gebain und Heiligthumb in Ehren zu halten, zu jhrer Ehr und Gedächtnuß Kirchen und Stifte aufzubawen und zu ziehren, jhre grosse Wunderzaizhen [...]” *Uo.*, Vorrede, b2v.

korábbi korszakának kigúnyolására irányul. Ezért kell most bemutatnia az igazi kultusz jellemzőit, segítségére, vigasztalására és megerősítésére lenni a hűséges és meg nem ingó igaz keresztényeknek (zu *Trost und Sterckung aller recht Christgläubigen*).

„Nézd, nyájas olvasó, milyen hatalmas az igazság, az ő ellenségeit kényszeríti, hogy bármely hazugságot és tévedést megbüntessen, a keresztényi tanítást és igazságot pedig hogy megismerje és megerősítse. Azon kell csodálkozni, hogy a mostani új világ olyan vak és felfordult, hogy a kedves szenteket és az ő illendő dicséretüket és tiszteletüket eltörölni és megszüntetni akarja, és az ember emlékezetéből kipusztítani és kiirtani. Kérdezed, hogyan? A régi, jámbor szenteket, mártírokat az egyházi kalendáriumban kivakarják, ugyanabban helyettük az új kitalált szenteket vörös betűkkel beillesztik. Így az egyházban a régi legendákat mint mesekönyvet vagy hazugságot gyalázzák és elvetik. Ez a horda és a szektavezérek (*die Rotten und Sectenmeister*) a képeket a templomokból kiszagatták, kidobják és felgyújtják, ahogyan a régi kiátkozott képrombolók, sőt ahogyan az istentelen pogányok és a vérszomjas törökök ugyanezt tették. Tehát meg fogja büntetni Isten a mostani világot, hogy az önmagát, saját értelmét elcsúfítja, egyik zúrvarból a másikba zuhan, az reformálja és deformálja, megsebesíti, megsebesíti jobban a beteget, minthogy inkább gyógyítaná, elpusztítja szemmel láthatóan napról napra evilági és lelki értelemben, elhagyja az egyház régi épületét, és új hordák, szekták után szalad, a szegény kereszténység általános szégyenére.”³¹

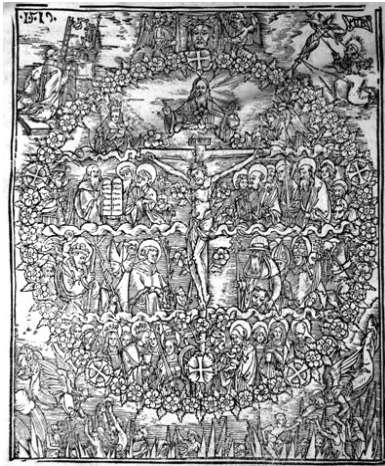
1570–1575-ben jelenik meg Kölnben Laurentius Surius *De probatis Sanctorum historiis* című hatalmas, hét kötetes műve (kötetenként legalább ezer lapnyi terjedelemben!), amely egyike a katolikus válaszoknak, amelyet adnak a protestáns mártírológiai művek törekvéseinek cáfolatára, elutasítására.³² Az első kötet bevezetése forrásai között nevezi meg Canisius művét. Mindegyik kötet élén ajánlás áll, kétszer is XIII. Gergely pápa a címzett, ami mutatja a vállalkozás legmagasabb köröket megcélzó szándékát. A legfőbb pástortól a sérült kereszténység helyreállítását reméli, bár rendkívül heves gyűlölettel és a lelkek megmérgezésével kell szembenézni: ahol a pápát az Antikrisztussal azonosítják. Az ajánlás szerint a Sátán ártó démonai szállták meg a legelvetemültebb eretnekeket, akik felforgatták az Egyház szentségét és hagyományait. A többi ajánlás más olasz és német főpapoknak szól, a karthauzi rend előjáróinak. A köteteket három-négy lapos *Praefatio* vezet be, amelyek heves polémiát folytatnak a protestánsok hagiográfiát tagadó, mártírológiát átértelmezni kívánó álláspontjával. A magyar szentek közül szerepel itt Szent István, Imre, Geléért, Margit; a legjelentősebb Szent Erzsébet ábrázolása közel harminc lapnyi terjedelemben (VI. Tomus, 442–478). Jacobus Montanus (1460–1534) a szerzője az Erzsébetről szóló terjedelmes résznek. A kiválasztása nem lehet véletlen. Művét (*Vita Sanctae Elisabeth, regis Hungarorum Filiae, Authore Iacobo Montano Spirensi*) 1511-

³¹ Uo, cijl.

³² Laurentius SURIUS, *De probatis Sanctorum historiis*, Coloniae Agrippinae, apud Geruinum Calenium, 1570–1575. (A TREKN D65 jelzetű példányát használtuk.)

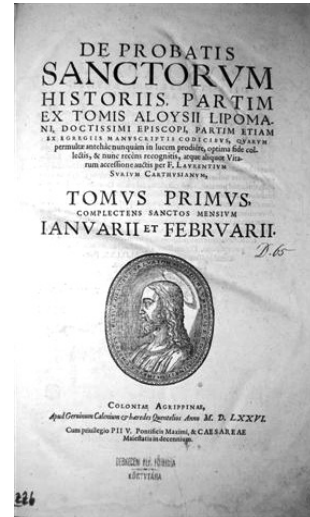
ben adta ki Marburgban, amely köztudottan az Erzsébet-kultusz kiemelkedő helyszíne. Ugyanakkor a reformáció éppen a század második negyedétől sokoldalú tevékenységet fejt ki az *Entsakralisierung* érdekében, és ebben kulcsszerepet játszik a protestáns Szent Erzsébet-recepció.³³

Montanus műve több szempontból is jó választás Surius számára: tekintélyes szerző, aki kapcsolatban állt Erasmusszal, az 1520-as években *maga hajlott a reformáció irányába, azonban szembekerült Lutherrel és szakított a hitújítással*. Vagyis olyan szereplője saját korának, akit a reformáció ugyan megérintett, azonban viszsztatalt a római egyházhoz a veszedelmes eretnekség-

7. ábra: Laurentius Surius, *De probatis sanctorum Historiis*, Coloniae Agrippinae, Gervinus Calenius, 1576, I–VII, fametszet

ből. Az Erzsébet-életrajz a hagiográfikus hagyományok szintézise (számos mártirológiai utalással), műfaji jellemzőik markáns érvényesítése, restituálása. Thüringiai Lajos itt egyértelműen kereszt-háborúba megy az eretnekek – a kereszténység ellenségei – ellen, amiben Erzsébet feltétlenül támogatja. IX. Gergely pápa rokonszenvvel figyelte Erzsébet tevékenységét és támogatta azt, számára a szenteket példaként említette.³⁴ Assisi Szent Ferenc is példaképe volt Erzsébetnek. Mindig tisztelte a szenteket, mártírokat, követendő eszményei voltak, relikviáikat, képeiket, szobraikat fel-

6. ábra: Laurentius Surius, *De probatis sanctorum Historiis*, Coloniae Agrippinae, Gervinus Calenius, 1576, I–VII. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen

³³ A szerzőnek jó kapcsolatai voltak a német humanistákkal (Willibald Pirckheimer), művelte a neolatin költészetet, Erzsébet tárgyú antik mértékű verse (*De Sancte Elizabeth preconijs atque virtutum insignibus, Ode dicolos*) sok kiadásban megjelent.

³⁴ „[...] piis vero plurimae venerationi, in tantum, ut & Pontifex Maximus Gregorius nonus, audita fama virtutum eius, tanquam filiam sub Apostolicae sedis protectionem assumpserit, assumptam Christi sacerdotem Conrado Marpurgensi commendauerit, commendatae solatium pariter & adhortationem adhibuerit, docueritque eam, propositis sanctorum exemplis, patientiam, castitatem, perseverantiam seruare, ac animo saepius agitare, non esse aliud ad beatitudinem consequendam iter, quam quod Christus sanctique omnes indefesso labore, vigilantique studio praetriuerunt [...] legitimam sacri profectus viam edoceri.” SURIUS, *De probatis*, i. m., tom. III., 496.

kereste és gondozta, ápolta, másokat is arra intett. Kegyhelyeiken a liturgia egyik fő feladatát ebben jelölte meg.³⁵ Erzsébetre is jellemző a *Christiformitas* és a *praesentia Dei* átélése.³⁶ Már életútját is csodák kísérték, halála után sírjánál ezek folytatódtak, ami kegyhellyé és zarándokhellyé változott: ennek hosszadalmas bemutatása zárja az életrajzot.

Mindez feltétlenül összefüggésbe hozható az ekkor zajló protestáns Szent Erzsébet-recepció eseményeivel, amelyeknek súlypontja Thüringia, Szászország, illetve Nagylelkű Fülöp tevékenysége következtében egyre erőteljesebben Hessen-Cassel fejedelemsége, Marburg. (Ez kiterjed irodalmi és képzőművészeti műfajok sokaságára, a kulturális és politikai, udvari reprezentációra.) Ebben az esetben jól érzékelhető a Peter Burschel, Thomas Fuchs és mások által is vizsgált emlékezetpolitika (*Erinnerungspolitik*) és emlékezetkonkurencia (*Erinnerungskonkurrenz*) érvényesülése, amely az emlékezhelyekért (*Erinnerungsorte*) vívott sokoldalú küzdelemnek is tartalmazza az elemeit. Ez Erzsébet esetében különösen jól érzékelhető, hiszen Montanus (Surius kötetében) *visszaállítja a hagiográfikus narratívát*, amelyet a reneszánsz (Eoban Hessus, Johannes Ferrarius Montanus) és a protestantizmus (Dillich, Lautze) erősen meggyengített, illetve átértelmezésére törekedett. Erzsébet esetében különösen jól megfigyelhető a narratívák és műfajok sokaságának használata, amelyek a klasszikus hagiográfikus legendától ívelnek a reneszánsz szinkretizmusán át a hesseni udvari történetírás műfaji jellemzőiig (Dillich, Lautze). De esetében a kulturális emlékezet és az emlékezhely átalakulása, radikális átértelmezése is látványosan bizonyítható. Melanchthon éppen úgy verset ír hozzá, mint ahogy Eoban Hessus heroidájának is hősnője.

IV.

A kutatás jelenlegi fázisában a 16–17. századi – hazai és külföldi – neolatin forrásanyag nem eléggé feltárt, ennek ellenére a mártírológiai irodalom lehetséges részének kell tekinteni az ott fellelhető műveket, műfajokat is. Különösen a török elleni küzdelem, az „antiturcica” irodalom rejthet sok idevágó művet, szempontokat. Tapasztalatunk szerint a korszak retorikai irodalma is gazdag forrásanyagot tartalmazhat. Elegendő csak a jelentős nyugat-európai rétoriskolák magyar vonatkozású anyagára gondolni Wit-

³⁵ „Quanquam autem Eilsabeth *sanctorum reliquias* pro Christiano more cereis & thure studiosissime venerabatur, nummis etiam, quos manu labore conquisisset, ad aras reverenter oblati: visa tamen est sumptuosiora simulacra non admodum probare, ut etiam coenobitis quibusdam paupertate professis, in sanum ipsorum ingressa, obiecerit anaglyptica opera ac sumptuosas imagines, dicens precium curandis pauperum corporibus adhibendum esse, sanctorum memoriam religiosius animo, quoque exteriori cultu habendam. Itidem cuidam praesens simulacrum, quod arte simul & precio excellere videretur, laudibus prosequenti: Ego, inquit, veritatem rei huius animo teneo, cuius tu iconem foris tantopere miraris.” SURIUS, *De probatis, i. m.*, tom. VI, 501.

³⁶ „Christus Iesus illi iucundissime apparuit, dicens. Audit caelestes melodias, pariter ipsa cantans.” *Uo.*

tenbergben, Strassburgban; Melanchthon, Johann Sturm, Melchior Junius művei, magyar peregrinusok itt publikált írásai szorosán kapcsolódnak ide. Zrínyi Miklós mártírium-értelmezése ezekben jól láthatóan formálódik. Ezekben a művekben a török elleni küzdelem állandóan a felszínen tartja a mártírium értelmezésének valamilyen formáját, és ez tompítja, rejti a felekezeti sajátosságokat: vagyis a protestánsok közismert tartózkodása ebben a tekintetben nem érvényesül. A török elleni küzdelem kifejezése protestáns szerzők esetében is jobban utat nyit a mártírológiai értelmezésnek, témák, műfajok sokasága jelzi ezt. Például a Balassi-fiúkat parentáló 1595-ös bártfai antológia is ebbe az irányba mutat, számos eleme mártírológiai színezetű. Kicsit korábban ennek nyomait már ott láthattuk az 1587-es wittenbergi Zrínyi-albumban is. Ezekben a művekben a mártírium a kereszténységen kívülre irányul, annak megosztottsága, ellentétei a legritkábban jelennek meg. Ebben a forrástípusban *inkább a nagy közösségi identitásformák* kifejezése, megformálása kap ösztönzést a mártírológia antropológiai modelljétől és a retorika nyelvi, beszédművészeti eljárásaitól, a latin nyelvű közeg gyakran alkalmazza szinkretizmus módszereit is. Nagy hatású irodalmi toposzok váltak részben mártírológiai jellegűvé, így a *Querela Hungariae*, de ez jelent meg a 17. század végén Georgius Peucerus és Christophorus Mazarius műveiben is.

Arra is találunk példát, hogy kifejezetten mártírológiai művek a törökkel vívott küzdelmet mártírológiai értelmezéssel látják el, bekapcsolják ebbe a jelentéskörbe. Ezt láthatjuk Crispinus *Martyrologium. Complectens memorabilissima praecipuorum Martyrum, dicta et facta* című művének hanai kiadásában. Két fejezete is ezt tárgyalja: *De persecutione Christianae Ecclesiae diuturna sub Mahometanis illis Saracenis, De Persecutione Christianorum sub Turcis*.³⁷ A két fejezet számos történelmi esemény kapcsán emlegeti a magyarokat (Várna, Nándorfehérvár, Szigetvár védelme), bár szemléletileg meglehetősen birodalmi nézőpontú (V. Károly törökellenes érdemei), előkerül Hunyadi János és Cesarini.

V.

A magyar mártírológiának láthatóan van egy második korszaka – talán a legjelentősebb – a 17. század utolsó harmadában, amely nagyjából egybeesik az egyik leghosszabb és legkeményebb protestánsüldözés korszakával. Az egyháztörténet-írás ezt hagyományosan (bár nem pontos fordítással) *persecutio decennalis*nak, gyászévtizednek nevez-

³⁷ Johannes CRISPINUS, *Martyrologium. Complectens memorabilissima praecipuorum Martyrum, dicta et facta*, Hanoviae, apud G. Antonium, [s. a.], 59–65, 70–81. (A TREKN Y 384 jelzetű példányát tanulmányoztuk.) Jó néhány Crispinus-kiadást áttekintettünk, de ez a törökellenes mártírológiai értelmezés legtöbbjükre nem jellemző, vagyis ez más típushoz tartozik. Meglehet, különbség van a francia, német és svájci kiadások között ebben a tekintetben, inkább a németországi kiadványok fogékonyabbak, érzékenyebbek erre a szempontra. A hanai kiadók igen tájékozottak ebben a vonatkozásban: például Bonfini-kiadások, más antiturcica témájú művek is jelennek meg gondozásukban.

te. Jóllehet a korábbi szakirodalom és jelen kötet írásainak többsége erről a korszakról szól, mégsem tudunk eleget. Azt nyugodtan kijelenthetjük, hogy a magyar(országi) szereplők révén rendkívül erősen kibővül ennek a mártírológiai korszaknak a szellemi és valóságos topográfiai színtere: Svájc, Németország, Hollandia, Anglia és kisebb részben Franciaország jelentős szerepet játszik ebben a folyamatban. Másfelől ezekben az országokban gyors és intenzív érdeklődés jelentkezik a magyar mártírológia iránt a nemzetközi tudományosság nyelvein (latin, német, francia, angol, holland). Jól példázta ezt a – magyar vonatkozású – mártírológiai irodalom svájci virágzása, amely a legtekintélyesebb szerzők támogatását élvezti, műveik kiterjedten foglalkoznak magyar témákkal. (Különösen Johann Heidegger szerepe kiemelkedő e tekintetben, aki a magyarok mártíriumát majd a nantes-i éditum visszavonása után a franciák számára tekinteti példaadó mintaképnek. Heidegger mártírológiai művének francia nyelvű változatai születtek: francia fordítása jelenik meg kétszer is Genfben, német nyelvű fordítása is készült ugyanennek a nagy összefoglalásnak.) A mártírium 16. századi formáinak, értelmezésének markánsan új korszaka a gályarabok európai története. Az időszak egyben a Szent Bertalan-éjszaka centenáriumával nagyjából egybeesik, közel vannak egymáshoz. Izgalmas új kontextus keletkezik ezáltal, a magyar gályarabok története része egy nagy európai összefüggésrendszernek, amelynek számos párhuzamos eleme van. Ezzel szinte azonos időben, a hazai egyházi irodalomban is megsokasodnak a hasonló témájú, magyar nyelvű művek. Mindez ráadásul párhuzamos a századvég nagy, megrendítő történelmi folyamataival, eseményeivel: török elleni háborúk, Erdély hanyatlása, korai kuruc mozgalmak.

Az 1973–1974-es évforduló fölerősítette az érdeklődést, az „egyházi” (*In Memoriam eliberationis verbi Divini Ministrorum Hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXVI*)³⁸ és a „világi” (*Galeria Omnium Sanctorum*)³⁹ tudományosság 1976-ban külön-külön emlékezett a korszakra. A témakör idegen nyelvű irodalmát áttekintő legutóbbi bibliográfiai összegezés szerint (az *In Memoriam eliberationis* című kötetben) 1671–1681 között mintegy százötven nyomtatott mű jelent meg, amihez még a – csak részben felderített – kéziratot is hozzászámíthatjuk. Ez a tekintélyes forrásanyag sok tekintetben még kiaknázatlan. A szerzőkről és műveikről legtöbbet eddig az egyháztörténet-írás mondott el. Azonban e bonyolult műfajrendszer eszmei-teologikus, liturgikus-esztétikai, *egyéni és közösségi identitásformákat használó-teremtő-átalakító jellemzőit* még csak kevéssé derítette fel és értelmezte a kutatás, az további feladat a kultúratudomány egésze számára. Visszatekintve azonban ma már világos, hogy az évforduló ünneplésén túl jelentős deficit maradt ránk, amely származik az akkori tudományos

³⁸ *In Memoriam eliberationis verbi Divini Ministrorum Hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXVI* 1676, Opere Ladislai MAKKAI, Josephi BARCZA ac Joannis CSOHÁNY, Budapestini, Sectio Typ. Officii Synod. Eccl. Ref. in Hungaria, 1976.

³⁹ *Galeria Omnium Sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk., bev. MAKKAI László, Bp., Magyar Helikon, 1976.

szerkezet torz adottságaiból, kényszereiből, tehát *az újraolvasásnak- és értelmezésnek mindenképpen eljött az ideje*. Ezt jelen kötetünk tanulmányai is bizonyítják, de még ezzel együtt is feladatok tornyosulnak előttünk, hiszen alig vetettünk pillantást a külföldön megjelent nem-magyar nyelvű (latin, német, holland, angol, francia) mártirológiai vonatkozású művek sokaságára.

Az 1976-ban rendezett nemzetközi konferencia anyagát tartalmazza a *Rebellion oder Religion?* című tanulmánykötet.⁴⁰ Különösen Fabiny Tibor, Bucsay Mihály, Zsindely Endre és Hans Schaffert tanulmányai tanulságosak a szempontunkból. Megjegyzendő azonban, hogy *a kötetben egyáltalán nem jelenik meg a korszak bármely jelenségének mártirológiai értelmezési lehetősége, egyetlen szerző sem véli ezt relevánsnak vizsgált forrásai alapján, vagy nem érzékeli a rá utaló fogalom- és nyelvhasználatot*. (Ennek okai nyilván számosak és összetettek, amelyre csak a megújuló kutatás válaszolhat. Talán annyi megkockáztatható, hogy sajátos „farkasvakság” összegeződött ebben a mártirológiai diskurzust feltűnően kerülő, mellőző látásmódban.) A konferenciakötet megjelenése óta azonban ebben a tárgykörben született szakirodalmi eredmények hasonlóképpen nem érzékelik a mártirológiai vizsgálati szempont lehetőségét.

A Pozsonyban megszentenciázott, elítélt evangélikusok közül sokan távoztak Németországba. Ott jelentős publicisztikai, szépirodalmi tevékenységet fejtettek ki latin és német nyelven, amely művekben a mártirológiai gondolatkörnek sok változatát olvashatjuk. Ennek a forrásanyagának vizsgálata feltétlenül indokolt a jövőben. A mártírium, persecutio elbeszélésének nagyon változatos narrációs formáit használják latinul, németül, amelyek kiterjednek a biblikus-kegyességi műfajokra (imádság, meditatio, lamentatio, planctus, threnodia) éppúgy, mint a latin nyelvű – erősen szinkretisztikus – reneszánsz műfajimitációkra. (Például az Argonauták történetét applikálják a mártírok szenvedéseinek elbeszélésére, mint Christophorus Mazarius, vagy hosszadalmas, meszterkedő vergiliusi centót írnak, mint Georgius Peuker.)⁴¹

Az is valószínűnek látszik, hogy azok a közösségi identifikációs formák, amelyeket a mártirológia segítségével „beszéltek el” a magyar protestánsok, a 17. század végén fokozatosan és erősen megváltoznak. Ugyanez természetesen elmondható a mártirológia nemzetközi műfajairól, fogalomhasználatáról is, így például a nantes-i édiktum visszavonása körül keletkező irodalom is jelentősen átalakul. Ennek egyik meghatározó oka az, hogy a bibliai hermeneutika eszközeivel, vagy reneszánsz, késő-reneszánsz imitációs eljárásokkal, retorikai-poétikai eszközökkel csak részben fejezhető ki az a politikai-államelméleti kérdéskör, ami ehhez szükséges. Másrészt fokozatosan megválto-

⁴⁰ *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des Internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12. 2. 1976*, hrsg. von Peter BARTON und László MAKKAI, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977.

⁴¹ Christophorus MAZARIUS, *Jasones Pannonici*, Wittenberg, C. Schrödterus, 1676 (RMK III, 2786); Georgius PEUKER, *Ecclesia praeprimis in Hungaria, gravem Persecutionem patiens, triste suum Fatum deplorat, ac Misericordiam Divinam implorat*, Centone Virgiliano representata a G. P., Wittebergae, J. Borckard, 1674 (RMK III, 2678).

zik az eszkatologikus dimenzió súlya, értéktudata, amelyben eddig értelmezte önmagát a mártirológia antropológiája és temporalitása. Jelenleg még csak sejtéseink vannak arról, hogy ennek a nemzetközi mártirológiai irodalomnak milyen volt a magyarországi recepciója (a módszeres könyv- és olvasmánytörténeti vizsgálatok hiányzanak), milyen szakaszai, csomópontjai léteztek.

Jelen kötet tanulmányainak többsége a 17. század utolsó harmadához kapcsolódik, a bemutatott szerzők és műveik legtöbbször a *magyar puritanizmus* valamely vonulatához kötődik, jellemzőiket meghatározza. Alighanem különleges sajátossága e viszonylag kései mártirológiai irodalomnak (talán még Európában is), hogy ennyire a puritanizmus szabja meg jellemzőit, antropológiai fogalmait, műfajait, nyelvezetét. (Szöllősi Mihály, Czeglédi István, Köleséri Mihály, Nógrádi Mátyás, Pósházi János, Szőnyi Nagy István, Bethlen Miklós művei szólnak meg a kötet tanulmányaiban.) A puritanizmus ugyanakkor igen nagy hatású a 17. század *nagy közösségi identitásainak* megformálásában, működtetésében, voltaképpen a nemzettudat sajátos alakzatainak létrehozásában, ebben a folyamatban a mártirológia hatékonyan szerepel. Egyre nyilvánvalóbb tanulsága kötetünknek, hogy a nagy közösségi identitásoknak mélyen meghatározó religiózus gyökérzetük van, a nemzettudat alakzatai sem írhatók le ezek nélkül: a 17. században ezt magyar környezetben, magyarul nagy hatékonysággal a puritanizmus és mártirológia gazdag interferenciarendszere szervezi. A puritanizmus antropológiai rendszere az individuális, legbensőségesebb élettörténet, vallomásosság elbeszéléséhez, kifejezéséhez is hatékony eszközöket alkalmaz, narratívákat, műfajtypusokat (imádság- és emlékiratirodalom) használ, amelyek ugyancsak levezethetők sok tekintetben a mártirológiai elbeszélésekből. Olyan kiemelkedő életmű származtatható lényeges elemeiben a puritanizmus mártirológiai olvasatából, mint a Bethlen Miklósé.

A *mártírium értelmezésének polémiája* is jelen van a magyar közegben, ezt jól mutatja a gályarab-irodalom – eddig még kellő mélységben nem kutatott – számos műve. Katolikus oldalon megtaláljuk az ellenérveket, ezek között kiemelkedik Otrokocsi Főrös Ferenc szerepe, aki izgalmasan egyesíti életművében a *mártirológia és konverziós irodalom szövevényes kapcsolatát*. Annál is inkább, hiszen – éppen református korszakában – számos munkájában és megnyilatkozásában jelentős szerepet játszott üldöztetésük, fogságuk mártirológiai értelmezése és felmutatása a nemzetközi közvélemény számára: egyéni és közösségi identitásuknak ez a legerőteljesebb attribútuma. Konverziója után számos latin nyelvű művében jól kirajzolódik ez az átértékelő elhatározás (*Examen reformationis*). Magyarul az 1699-ben kiadott, az *Isten előtt járóknak tökéletessége: Avagy igaz kegyességnek és szentségnek úttya* című műve is érinti a kérdéskört. A kötetben polémia körvonala érzékelhető, többször is megjelenik a *mártírium* korábbi fogalmának átértelmezése. Tauler és Suso szerint azonban nem a külső szenvedéseket elviselő az igaz mártírok Isten előtt: „Jóllehet (ugy mond) sok vétkekben részeseknek tartják ezek magokat; de Isten előtt igaz és NAGY MARTYROMOK; holt senki előtt nem kétséges, hogy sokkal keservesebb fájdalmat szerez az illy szünte-

nül való (belső) nyomorgatás, hogy nem mint a' hóhérnak a' nyakon egyszer vett vágása."⁴² Ebben az esetben valóban tetten érhető az 1694-es fogadalom, amely a *revidálni*, és a *Catholica Hit* szerint *corrigálni* és *conformálni* programját ígérte. Otrokocsi mellett más szerzők műveiben is megfigyelhető a protestáns mártirológia polemikus elutasítása. Valószínűleg a hitviták is jobban értelmezhetők mártirológiai megközelítéssel.

Egyelőre szinte teljességgel hiányzik a kutatás spektrumából a 18. század, így alig mondhatunk valamely bizonyosságot ennek a korszaknak a jellemzőiről. Pedig nem tűnik el a mártirológiai diskurzus, a számos joghátrányt és megtorlást elszenvedő protestánsok sokban az előző század folytatását élik meg. Erős cenzurális tiltások és ellenőrzött kulturális nyilvánosság fékezi a mártirológiai műfajok megjelentetését. Ismerünk olyan cenzori listát, amely az 1730-as, 1740-es években visszafelé cenzúrázza a protestáns mártirológiát, Szőnyi Nagy István *Mártirok Coronaja* és a *Kegyes Vitéz* olvasása nem kívánatos. Erősen megnő *egy újabb kéziratosság*, másolatokban csempézik a nyomdákba kitiltott műveket, ezeknek még a számbavételéig sem jutottunk el, így azt sem tudjuk, milyen változás következik be a mártirológia alapvető fogalmi rendszerében.

A mártirológia kiváló kutatója, Peter Burschel még mindig keveselli a mártirológia kutatásának nagyon releváns, lehetséges eredményeit és azok felhasználását. Szerinte ugyan jelentősen gyarapodott az elmúlt évek folyamán a konfesszionális hagyományképződés folyamatában a történelmi kutatás érdeklődése és az emlékezetpolitika ismerete, és a protestáns mártirológia szerkezeti funkciója is újra és újra figyelmet kapott, ám egyetérthetünk Burschellel, hogy ennek a fogalomnak jelentés- és konszenzusalapító potenciálja még mindig csak a kezdetén áll.

A szerző úgy összegezi megfigyeléseit, hogy a kora újkori protestáns mártírium elsősorban a nyugat-európai térségben hatott, s ugyanitt kutatta eredménytelenségét a tudományosság. Vagyis Burschelnek *nincs tudomása a mártirológia máshol ható, érvényesülő szerepéről, jelentőségéről*.⁴³ Annak ellenére sem, hogy a 17. századi magyarországi mártirológiai korszak lényeges forrásai nem-magyar nyelven és széles körben, számos európai gyűjteményben és könyvtárban is hozzáférhetőek.

Reményünk szerint jelen kötetünk értékei éppen ennek a kedvezőtlen megítélésnek erőteljes cáfolatául szolgálnak, és jól dokumentálják a magyarországi kapcsolódásokat a nyugat-európai forrásokhoz, valamint az ottani kutatási eredményekhez.

⁴² OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Isten előtt járóknak tökéletessége; Avagy, igaz kegyességnek és szentségnek úttya [...]*, Nagyszombat, Hörmann János, 1699 (RMK I, 1547), 144.

⁴³ „Hinzu kommt, daß das frühneuzeitliche Martyrium in erster Linie für den westeuropäischen Raum historisch untersucht wurde – und das auch nur selten methodisch elaboriert und in größerem Umfang: so vor allem von David el Kenz für Frankreich und von Brad Stephan Gregory für Frankreich, England und die Niederlande, wobei El Kenz ausschließlich das protestantische Martyrium und seine Protagonistinnen und Protagonisten in dem Blick nimmt, während Gregory eine konsequent bekenntnisübergreifende Perspektive verfolgt, ohne allerdings das 16. Jahrhundert zu verlassen.” BURSHEL, *Sterben, i. m.*, 9.

MIHÁLY IMRE

Afterword: a Historiographical Overview

Western European scholars have widely examined early modern Protestant martyrology since the nineteenth century. German, French, English and Dutch scholars have achieved significant results by applying the cross confessional study of martyrology, a field of research denying strict disciplinary boundaries. In the context of various research projects on cultural memory (Das kulturelle Gedächtnis), recent studies on early modern martyrology have explored how martyrs were used as “sites” of religious and national memory (Erinnerungsorte, les lieux de mémoire), and how these persons were provided as “loci” for ritualized and political modes of remembrance (Erinnerungspolitik, Erinnerungskonkurrenz). This process of commemoration and oblivion also implies the fictionalization of the historical tradition, developed a Protestant culture of martyrs, and eventually created a special narrative of martyrdom. A few research projects have already started to systematically explore the construction of early modern martyrology as a mixture of different religious and national identities, with special attention to the anthropological aspects of the experience of suffering (Leidenserfahrung). The representations of early modern martyrs in several genres, stylistic registers and texts can help us to explore the reasons of their different roles in religious, national, and cultural memory.

Protestant martyrology was rejected by the members of the Catholic Church in the sixteenth and seventeenth centuries. This phenomenon was interpreted from a confessional perspective by Petrus Canisius, Laurentius Surius and by other Catholic authors. As a result of the persecution of Hungarian Protestants in the 1670s, several texts were written and published not only in Hungarian, but also in Latin, German, English, Dutch and French. While Hungarian researchers have not focused on early modern Protestant martyrology yet, the present volume tries to facilitate a deeper understanding of martyrdom as a cross confessional and cross-cultural phenomenon, as well as encourage further study.